

AVRUPA'DA BİR YÖNETSELLİK BİÇİMİ OLARAK İSLAMOFOBİZM

Ayhan KAYA*^{ib}

Öz

Bu çalışmanın amacı, özellikle 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra Batılı ülkelerde giderek artan İslam korkusunun ardında yatan, ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal faktörleri anlamaya çalışmak ve İslamofobinin esasında korku tacirleri, muhafazakâr iktidarlar ve sağ-popülist siyasal partiler tarafından üretilmiş bir ideoloji olduğunu iddia etmektir. Modern zamanlarda kökleri 1973-74 Petrol Krizine dayanan ve daha sonra Bosna-Hersek savaşı, 11 Eylül saldırıları, 2015 Paris-Charlie Hebdo katliamı, 2019 Hanau Katliamı gibi olaylarla birlikte derinleşen İslamofobi olgusu 2008 yılından itibaren dünyada büyük bir etki yaratan Küresel Finansal Kriz ve 2015 yılından itibaren Avrupa'da derin izler bırakan Mülteci Krizi ile birlikte daha da derinleşmiştir. Ancak söz konusu korkunun gerçek bir korku mu yoksa söylemsellikten ibaret bir ideolojik olgu mu olduğu konusunda soru işaretleri bulunmaktadır. Son yıllarda yaşanan İslam veya Müslüman korkusunu açıklayabilmek adına söz konusu korkunun gerçek olmayıp, aslında söylem vasıtasıyla yapılandırılan ve ideolojik boyutları bulunan bir anlatıya dayandığı ifade edilebilir. Bu nedenle, bu makalede İslamofobi kavramı yerine, daha açıklayıcı bir kavram olan İslamofobizm kavramının kullanılması önerilmektedir. Bu değerlendirmeleri yaparken, 2000'li yılların başlangıcından bu yana yazarın gerçekleştirdiği alan çalışmalarıyla beslenmiş bilimsel araştırmaların izi sürülerek diğer pek çok benzeri çalışmadan da yararlanılmaktadır. Kısaca, bu makalede, Avrupa'da göç ve Müslümanlarla ilgili konularının nasıl ulusal, toplumsal ve kültürel güvenliği tehdit eden sorunlar haline getirildiği ve dolayısıyla Müslüman karşıtı ırkçılığın nasıl bir yönetsellik formu oluşturduğu irdelenmektedir. Makalenin sonuç kısmında ise, İslamofobizm çağında Avrupa'da yaşayan Müslümanların önemli bir kısmının parlamenter demokrasi içerisinde meşru siyasal kanalları kullanmak suretiyle siyaset yapma yolunu seçtikleri ifade edilmektedir.

* Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: ayhan.kaya@bilgi.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4431-3220.

Anahtar Kelimeler: *İslamofobizm, Avrupa, 11 Eylül, korku siyaseti, radikalleşme, göç.*

ISLAMOPHOBISM AS A FORM OF EUROPEAN GOVERNMENTALITY

Abstract

The aim of this study is to try to understand the social, economic, political and cultural background of the increasing fear of Islam in Europe, especially after the September 11 attacks in 2001, and to argue that Islamophobia has actually become an ideology produced by the merchants of fear, conservative governments and right-wing populist parties. The phenomenon of Islamophobia, which has its roots in the 1973-74 Oil Crisis and then deepened with events such as the Bosnia-Herzegovina war, the September 11 attacks, the 2015 Charlie Hebdo massacre, the 2019 Hanau Massacre, the Global Financial Crisis that has had a great impact in some parts of Europe since 2008, and the so-called refugee crisis since 2015. However, there are questions about whether the fear in question is a real one or an ideological one with its own discursive elements. In order to explain the fear of Islam, or Muslims, in contemporary Europe, it can be said that the fear in question is not real, but a narrative that is being discursively produced. Therefore, in this article, it is suggested to use a more descriptive concept of Islamophobia instead of Islamophobia. While making these evaluations, many other similar studies are used by tracing the scientific research nourished by the field studies carried out by the author since the beginning of the 2000s. In short, in this article, it is examined how the issues revolving around immigration and Muslims in Europe have become issues that threaten national, social and cultural security, and thus how anti-Muslim racism has been turned into a form of governmentality. The article concludes that many Muslims in Europe have become more engaged in legitimate forms of political representation in parliamentary democracies during the age of Islamophobia.

Keywords: *İslamofobizm, Avrupa, September 11, politics of fear, radicalization, migration.*

Giriş

Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Batılı ülkelerde giderek artan İslam korkusunun ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal arka planına bakıldığında İslamofobinin aslında korku tacirleri ve muhafazakâr iktidarlar ve siyasal

partiler tarafından üretilmiş bir ideoloji olduğu görülmektedir.¹ Günümüzde modern toplumlarda *korkunun iktidarının* hüküm sürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.² Ötekine, göçmene, yabancıya, azınlığa, İslam'a, "biz"den olmayana karşı duyulan korku maalesef çoğunluk toplumuna ait bireyler üzerinde sevinç ve umut gibi duygulardan daha büyük bir etkiye sahiptir (Robin, 2004). Bu korku güvenlik söylemiyle üretilmektedir (Doty,2000; Huysmans,1989) ve modern insana sürekli bir risk ile karşı karşıya olduğunu hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, modern devletler korkunun iktidarını yönetsel (*governmentality*) bir aygıt olarak kullanmaktadır (Foucault, 2000). Dean (2002) yönetselliğin (*governmentality*), Michel Foucault tarafından siyasal iktidarın, kendi devamlılığı adına kullandığı metotlar bütünü veya güç kullanma sanatı olarak tanımlandığını belirtmektedir. Korku üzerine inşa edilen İslamofobik söylemin adeta, neo-liberal devlet yapıları tarafından yeni bir tür yönetsellik şeklinde kurulduğu yönünde de önemli tespitlerin yapıldığı gerçeğinin altı çizilmelidir (Kaya, 2011). İslamofobik yaklaşımların Batı Avrupa ülkelerinde daha çok gündelik hayatta Müslümanlarla temasta bulunmayan insan toplulukları arasında yaygınlık kazanıyor olması (Kaya ve Kayaoğlu, 2017), İslamofobik söylemin ideolojik bir şekilde muhafazakâr siyaset, gelenekçi siyasal kurumlar, muhafazakâr entelektüeller ve egemen medya tarafından inşa edildiğine dair bir iddiada bulunmak mümkün olabilir. Ayrıca, İslamofobinin, görelî yoksulluk, finansal kriz, mülteci krizi gibi yapısal sorunlar karşısında kitlelerin sistem karşıtı tepkilerini dile getirdikleri egemen bir kanal halini aldığı da söylenebilir.

1990'lı yıllarda yaşanan Bosna-Hersek Savaşıyla birlikte Samuel Huntington'un kavramsallaştırdığı ancak modern zamanlarda kökenleri 1970li yıllara kadar götürülebilecek medeniyetçi siyasal anlatı, İslam dininin ve Müslümanların Batılı ülkelerde ötekileştirilmelerine ve yer yer düşmanlaştırılmalarına neden olmuştur. 1970li yıllardan itibaren Soğuk Savaş ortamında yumuşamanın başladığı ve Sovyetler Birliği ile Komünizm ideolojisinin Batı için bir tehdit olmaktan uzaklaştığı bilinmektedir (Hippler, 1995; Silva, 2017). Aşağıda yeniden değinileceği üzere 1973-74 Petrol Krizinin ardından Ortadoğu, Batılı toplumlar için "bütün kötülüklerin kaynaklandığı şer yuvası" ve coğrafi anlamdaki düşman haline dönüşmüştür (Silva, 2017). İslam ise daha önceden Batı'nın ideolojik anlamdaki düşmanı olarak görülen

¹ Bu çalışma, yazar tarafından 2019-2024 yılları arasında yürütülen ve Avrupa Araştırma Konseyi tarafından fonlanan Prime Youth (Islam-ophob-ism, ERC AdG Anlaşma No. 785934) adlı bilimsel araştırma çerçevesinde kaleme alınmıştır. Araştırma çerçevesinde Almanya, Belçika, Fransa ve Hollanda'da hem yerli hem de Müslüman gençlerin küreselleşme ve modernleşme süreçleri karşısındaki radikalleşme biçimleri araştırılmaktadır. Araştırma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Bilgi Prime Youth, 2021).

² Korkunun iktidarı ve güvenikleştirme gibi konular hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz., Doty (2000), Huysmans (1989).

Komünizm ideolojisinin yerini almış ve düşmanlaştırılmıştır. İslam dinini, Ortadoğu'ya ait olanı ve İslam ile Ortadoğu'nun Avrupa'daki uzantıları olan göçmenleri ötekileştirme süreci 1990lı yıllarda ve 2000li yıllarda da devam etmiştir. Avrupa'daki muhafazakâr ve neo-liberal iktidarlar İslam karşıtlığını, korkusunu ve Müslüman karşıtı ırkçılığı yakın zamana kadar bir tür yönetsellik formu olarak kullanmak suretiyle iktidarlarını sürdürmenin yollarını aramışlardır. Ancak, bu tür bir yönetsellik biçiminin son yıllarda yıkıcı etkilerinin olabileceği görülmüştür. 2011'de Norveç'te gerçekleşen Breivik katliamı, 2014'te Almanya devletinin ülkede sağcı popülist ve İslam karşıtı PEGIDA eylemlerinin yükselişi karşısındaki tutumu ve ardından 7 Ocak 2015'te Paris'te meydana gelen Charlie Hebdo Katliamı sonrası, muhafazakâr iktidarların İslamofobiyi bir yönetsellik formu olarak kullanmaktan belli ölçüler dahilinde de olsa vazgeçtikleri düşünülebilir (Brubaker, 2017). Ancak, çoğunluk toplumlari içinde neden olduğu yarılmalardan ötürü muhafazakâr iktidar partilerinin İslamofobiyi bir yönetsellik formu olarak kullanmaktan kısmen vazgeçmiş olmaları, İslamofobinin günümüzde tamamıyla bir yönetsellik biçimi olmaktan çıktığı anlamına gelmiyor.

Son on yılda, siyasal iktidarların belli ölçüde kullanmaktan vazgeçtikleri İslamofobik söylemin günümüzde daha çok sağ popülist partiler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Son yıllarda yaşanan İslam'a veya Müslümanlığa karşı duyulan korkunun gerçek olmaktan ziyade söylem aracılığıyla üretilen ve ideolojik boyutlara sahip bir anlatının sonucu olduğu düşünülebilir. Bu nedenle, İslamofobi kavramı yerine, bu metinde daha açıklayıcı bir kavram olan *İslamofobizm* kavramı kullanılmaktadır. Metinde yapılan değerlendirmelerde, yazarın daha önceki çalışmaları ile bu konuda üretilen benzer eserlerden yararlanılacaktır. (Kaya ve Kentel, 2005, 2008; Kaya, 2000, 2012, 2014, 2015, 2020). Bu çerçevede, göç ve İslam konularının nasıl ulusal, toplumsal ve kültürel güvenliği tehdit eden meseleler haline getirildiği konusuna odaklanılmaktadır. Bu makalede, "İslam korkusu"nun doğal bir korkudan (örneğin karanlıktan veya yükseklikten korkmak) ziyade üretilmiş ve ideolojik bir korku olduğu vurgulanmaktadır. Hatta, günümüzde Avrupa kimliğinin bir ölçüde İslamofobizm üzerine kurulmuş olduğuna ve bu nedenle 19. Yüzyıl sonunda Avrupalılık kimliğine şekil veren anti-Semitizm ile 21. Yüzyılın başlangıcındaki İslamofobizmin benzerliklerine değinilmektedir.

Batı Avrupa'da göç, 1960'larda pozitif bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Günümüzde ise göçün ulus devletler açısından, hoşnutsuzluk, korku ve istikrarsızlıkla ilişkilendirildiği görülmektedir. Geçen süre zarfında, göç ve göçmen algısında meydana gelen bu değişimin nedeni ise küresel ve sosyopolitik şartlardır. Sözgelimi, bugünden geçmişe bakıldığında, göç ve göçmenler konusu günümüze damgasını vuran özellikle Afrikalı ve Suriyeli mülteciler ile, aynı şekilde, Arap isyanlarından sonra Ortadoğu ve Afrika coğrafyasında (şimdi

etkisini kaybetmiş olsa da) bir süre yer edinmiş olan ve hatta varlığını Avrupa'da özellikle terörist saldırılarla hissettiren İslam Devleti (IS) üzerinden değerlendirilmektedir. Diğer yandan, şüphesiz, yoksulluk, işsizlik, şiddet, dışlanma, kendi kültürüne yönelme ve neo-liberal ekonomi-politiğin olumsuz yansımaları gibi etkenler, yeterli düzeyde eğitilmiş/kalifiye olmayan göçmenleri, Franz Fanon (1965)'un kullandığı bir ifadeyi kullanmak gerekirse “dünyanın yeni sefillerine” dönüştürürken; göçmenler ve onların çocukları pek çok mecrada, yaşamakta olan yoksulluk, işsizlik ve şiddet gibi problemlerin sorumlusu olarak resmedilmektedirler.

Son birkaç on yıl süresince bilhassa Müslüman kökenli göçmenlerin farklı biçimde idrak edilmelerine neden olan başka gelişmeler de olmuştur: İran Devrimi (1979), Salman Rüşdi Olayı (1989), 11 Eylül (2001), Theo Van Gogh cinayeti (2004), Madrid bombalama eylemleri (2004), 2005 Londra bombalama eylemleri, 2005 Paris Banliyö eylemleri, 2006 Danimarka karikatür krizi, İngiltere, Birmingham'da Kuran Kursunda İmam tarafından dövülen çocukların neden olduğu tartışma (2011), Fransa'da Burqanın yasaklanması (2011), “*Innocence of Muslims*” (Müslümanların Masumiyeti) Fragman Filminin yayınlanmasıyla yaşanan olumsuz gelişmeler (2012), 7 Ocak 2015 tarihinde Paris'te yaşanan Charlie Hebdo Katliamı, 14 Temmuz 2016'daki Nice terör saldırısı, 1 Ocak 2017 tarihinde İstanbul Reina Gece Kulübüne yapılan terör saldırısı, 22 Mayıs 2017 Manchester Arena bombalama eylemi, ve İŞİD ve benzeri terör örgütlerinin sebep olduğu yaygın infial nedeniyle Avrupa'da İslam korkusu tekrar alevlenmiştir. Gerçekleşen bütün bu olumsuzluklar Batı'da Müslüman kökenli bireyler ile diğer göçmenlere yönelik giderek artan düşmanca bir havanın doğmasına sebep olmuştur (von Sikorski vd., 2021).

Ayrıca, İslam korkusunu tartışırken Doğu Bloğunun çökmesi sonucu oluşan 1989'da Alman, Rus ve Macar kökenliler ile Rus Yahudilerin yer değiştirmeleriyle meydana gelen büyük göçlerin sonucunda yeni bir dönem başlamıştır (Brubaker, 1991; Kaya, 2012). Bununla birlikte Soğuk Savaş sonrası dönem, Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda Avusturya ve İtalya gibi Batılı ulus-devletlerde tekrar homojenleşme trendine sebebiyet vermiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan devletlerde siyasal istikrarsızlık ve etnik çatışmaların yaşanması, kimi etnik grupları, Batı Avrupa ülkelerine göç etmeye de itmiştir. Çok sayıda insanın bu şekilde göç etmesi, ulus devletlerin göç politikalarını etnik kökene dayalı olarak belirlemelerine sebep olmuştur. Devletler, bir yandan toplumdaki çoğunluk ile benzer etnik kökendeki göçmenlerin ülkeye girişini kolaylaştırırken, diğer yandan farklı etnik, kültürel/dinsel kökene sahip ve uzun zaman önce göç ederek ülkeye yerleşmiş grupları dışlamaya meyil etmiştir. 1990'larda ulus devletler bu yoğunlukta göçü kaldıracabilecek kadar donanımlı değillerdi. Batı Avrupa'yı ve özellikle Almanya'yı etkileyen nüfus değişimi, “medeniyetler çatışması”,

“kültür savaşları”, “din savaşları” ve “İslam korkusu” gibi söylemlerin yüksek sesle dile getirilmesi için elverişli ortamı da hazırlamıştır (Huntington, 1996). Yaşanan bu gelişmeler, refah devletinin sınırlarını tahrip eden neo-liberal politikaların da tesiriyle, Avrupa’da göç ve entegrasyon politikalarının artan bir şekilde sertleşmesine ve AB’nin kendi içine kapanmasına neden olmuştur.

Bu makale içerisinde yapılan tartışmalarla AB ülkelerinde Müslüman karşıtlığı, Müslümanlara karşı sergilenen ırkçılık veya İslamofobi gibi kavramlarla nitelenen olgunun aslında siyasal bir tasarım olarak önce ana-akım muhafazakâr siyasal partiler tarafından oluşturulan daha sonra da sağ-popülist partiler tarafından sahiplenilen bir ideoloji olduğu iddia edilmektedir. Avrupa’da günümüzde medeniyetçi ve kültürelist fay hatları üzerinde yaşanan yarılmalar ve kutuplaşmaların özellikle küçük kentlerde, kırdaki, ücra yerlerde yaşayan AB vatandaşları arasında yerli (*nativist*) ve etno-milliyetçi söylemleri ve pratikleri güçlendirirken, İslamofobiyi ve Müslüman karşıtı ırkçılığı da arttırdığı konusu ele alınmaktadır. Bir sonraki kısımda çoğu muhafazakâr siyasal çevrelerce iddia edildiğinin aksine İslam karşıtlığının dini pratik eden Hristiyanlar veya Museviler arasında yaygın olmadığı, daha çok İslamiyetin kendi hayat tarzlarına tehdit oluşturduğuna inanan seküler ve laik çevrelerde yaygın olduğu konusu üzerinde durulmaktadır. Hatta, yazar tarafından yürütülen alan araştırmalarında da görüldüğü üzere İslamofobinin daha çok Müslümanların yaşamadığı küçük kentlerde, kasabalarda ve kırsal kesimde ortaya çıktığı, büyük kentlerde ise bu olguyla pek karşılaşmadığı ifade edilmektedir. Bir sonraki kısımda, Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan Müslüman kökenli insanlar ve topluluklar etrafında cereyan eden ve ana-akım siyasetçiler, sağ popülist çevreler, medya ve hatta bazı bilimsel çevrelerce sıklıkla yinelenen “entegre olmuyorlar” şeklindeki iddiaların aslında ne denli sorunlu iddialar olduğu üzerinde durulup, aslında bu iddiaların göçmen kökeni insanların çok uzun yıllardır maruz kaldıkları sosyo-ekonomik ve politik eşitsizlik gibi yapısal sorunların üstünü örten ideolojik tartışmalar olduğuna dikkat çekilmektedir. Makalenin son kısmında ise, AB ülkelerinde yaşayan Müslümanların mevcut sosyo-ekonomik ve politik eşitsizlikler karşısında reaksiyon göstererek radikalleşme eğilimi sergiledikleri ve kendilerini İslami kimlikle giderek daha fazla tanımladıkları konusu ele alınmaktadır.

İslamofobizm ve Avrupa’da Müslüman Algısı

Yakın geçmişte gerçekleşen birtakım olaylar, Avrupa’da epeydir mevcut olan İslam korkusunun yerini yeni bir korkuya bırakmasına sebebiyet vermiştir. Yeniden ortaya çıkan bu korku, ırkçılık veya aşırı sağ şeklinde ifade edilebilir. Norveç Katliamı olarak bilinen, ırkçı, çokkültürlülük ve Müslümanlık karşıtı olarak tanınan Anders Behring Breivik tarafından 77 kişinin öldürüldüğü olay,

Avrupa’da bir milat oluşturmuştur.³ Bazı AB üyesi ülkeler, özellikle 11 Eylül 2001’de New York’taki İkiz Kulelere yönelik terör saldırılarının akabinde İslam aleyhinde bir söylemin öncülüğünü yapmışlar, yıllardır süre gelen güvensizlik, eşitsizlik, yoksulluk ve işsizlik gibi yapısal problemlerin sorumlusu olarak göçmenleri ve bilhassa Müslüman kökenli bireyleri işaret etmeye başlamışlardır. Aynı yıllarda söz konusu Batılı devletler, adeta bir cadı avı yürütmüşler ve Müslümanları birçok açıdan günah keçisiymişçesine göstermenin yollarını bulmaya çalışmışlardır. Fakat bugün erişilen noktada, yıllardan beri süren İslam korkusunun artık sürdürülemeyecek bir politika yapma şekli olduğu açıkça görülmektedir. Hristiyan Demokrat nitelikli siyasi partilerin ve son yıllarda özellikle sağ popülist partilerin savunuculuğunu yaptıkları İslamofobizm siyaseti, ırkçı ve yabancı karşıtı aşırı sağ oluşumların rahatsız edici girişimlerinin kamuoyunun dikkatinden kaçmasına sebebiyet vermiştir (Kaya, 2014). Almanya’da aşırı sağcı bir neo-Nazi örgütlenmesi tarafından geçtiğimiz on yıl içinde halk arasında “Döner Cinayetleri” olarak bilinen seri cinayetlerde 8 Türk öldürülmüştür ve yine aşırı sağcı ve beyaz ırkın üstünlüğünü savunan bir terörist 2020 yılında Almanya’nın Hanau kentinde göçmen kökenli gençleri hedef almış ve dördü Türk kökenli olan 9 kişiyi öldürmüştür.⁴

İslam karşıtı tutumların artışının Avrupa’da yaklaşık 40 yıllık bir geçmiş vardır. 1973’te gerçekleşen Arap-İsrail savaşı, bilindiği gibi beraberinde 1973-74 Petrol Krizini getirmiştir. Petrol ihracatçısı OPEC ülkeleri Batı’ya petrol gönderiminde kısıtlamaya giderek İsrail’e destek verdiğini düşündükleri Batılı ülkeleri cezalandırmayı denemişlerdir. Buna karşılık, Batılı toplumlar da yaşanan petrol krizi ile ekonomik buhranın müsebbibi olarak Ortadoğulu Müslüman devletleri görmüş, buna istinaden geliştirdikleri İslamofobik tavrı kendi ülkelerinde yaşayan Müslüman göçmenler ve çocuklarına karşı da sergilemişlerdir. İslam karşıtlığı vesilesiyle günümüzde yaşanan olumsuzlukların 1973 Arap-İsrail Savaşı’na veya 1974 Dünya Ekonomik Buhranı’na dayandırılmasının farklı sebepleri de bulunmaktadır (Vertovec ve Wessendorf, 2010). Zira İslamofobiyi ve kimi zaman radikalleşen bazı İslami hareketleri anlayabilmek için 1970’li yıllar kilit öneme sahiptir. Örneğin, 1973-74 yıllarındaki petrol krizinden sonra Belçika hükümetinin Suudi Arabistan hükümeti ile gizlice anlaşarak ucuz petrol sağlanması karşılığında İslam dinini resmi din olarak tanıdığı ve Suudi hükümetinin Belçika’da İslam’ın kurumsallaşmasının sağlanması amacıyla maddi kaynak aktarmasının resmi olarak önünü açtığı bilinmektedir (Kaiser ve Kaya, 2018: 415). Suudi hükümeti, RABITA adlı örgüt ile önce Belçika’da, sonrasında ise diğer Batı Avrupa

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Smith-Spark (2021).

⁴ “Döner Cinayetleri” ve Hanau cinayetleri konusunda ayrıntılı gazete bilgisi için bkz., Özcan (2020).

ülkelerinde daha etkin olmanın yollarını aramıştır ve hatta 1980 askeri darbesi sonrasında Kenan Evren cuntasının yurtdışında çalışan Türk İmamların maaşlarının yine RABITA tarafından ödenmesine izin verdiği de bilinmektedir (Kaya, 2012). Bu örnek göstermektedir ki reel siyasetin izinin sürülmesi, günümüzde yaşananları anlamak bakımından önemlidir. 1980'ler Avrupa'da ırkçılık ve yabancı karşıtlığının ve daha da önemlisi Müslüman karşıtlığının temellerinin atıldığı dönemdir. 1990'lar ise Sovyetler Birliği'nin dağılması ve komünizmin çöküşünün ardından Orta ve Doğu Avrupa'da, özellikle de Almanya'da, nüfus değişimlerinin izlendiği yıllar olmuştur Birçok etnik grubun (Alman kökenliler, Macarlar, Boşnaklar, Romenler vb.) yer değiştirmesiyle ulus-devletler giderek artan bir şekilde etnik milliyetçi söylemleri benimsemeye/kullanmaya başlamıştır. Örneğin Kohl hükümeti, iki Almanya'nın birleşmesiyle cereyan eden enflasyonist baskı ve işsizliği, etno-kültürel ve milliyetçi bir söylem aracılığıyla aşmanın yollarını ararken, Birleşme projesi karşısında Doğu Alman halkının şevkinin kırılmaması adına ülkede uzun yıllardır yaşayan Türkleri Almanların işlerini ellerinden almakla suçlamıştır (Kaya, 2000). Sovyetler Birliği'nin çöktüğü ve Komünizm ideolojisinin giderek zayıfladığı bir döneme girilirken, Batı'nın 1990lı yıllara değin coğrafi anlamdaki ötekisi/düşmanı olan Sovyetler Birliği'nin yerini Ortadoğu alırken, ideolojik anlamdaki ötekisi/düşmanı olan Komünizmin yerini de İslam almıştır (Silva, 2017).

1973 Arap-İsrail Savaşına kadar götürülebilecek süreç ile başlayan ve bugüne dek geçen sürede ortaya çıkan bütün bu olumsuzluklar Avrupa'da Müslüman kökenli insanlara yönelik gittikçe artan düşmanca bir havanın doğmasına sebep olmuştur. Meydana gelen olumsuzluklar, neo-liberal bir karaktere bürünen AB üyesi devletlerin sorunlu yaklaşımlarıyla beraber değerlendirildiğinde, sorunların artan bir şekilde derinleştiği görülmüştür. Bir taraftan, Soğuk Savaş'ın bitişiyle ortadan kalkan “dış düşman” sendromunun yokluğunda kendi iktidarlarını yeniden inşa edebilmek adına göçmenleri hedef alan “içimizdeki düşman” sendromu üretilirken, diğer taraftan global finans krizinin yoksullaştırdığı ülkelerde Müslümanlar ve göçmenler işsizliğin, şiddetin, gerilimin sorumlusu olarak işaret edilmeye başlanmıştır. “İçimizdeki yabancılar ulusal güvenliğimize, sosyal güvenliğimize, etno-kültürel ve dinsel bütünlüğümüze karşı tehdit oluşturuyorlar” şeklinde bir algı gelişmiştir (Kaya, 2012). Bu bağlamda kitlelerin, muhafazakâr siyasetçiler ve medya tarafından Müslümanlar ve göçmenler karşısında harekete geçirildikleri izlenmiştir (Silva, 2017). Norveç'te 22 Temmuz 2011'de yaşanan katliam, Avrupa'da ırkçı saldırıların sayısının artması ve benzer diğer olumsuz gelişmeler, iktidarların ve siyasal çevrelerin korku politikalarının sonuçlarının ortaya çıkmaya başladığına işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, 1974 yılından beri katmerlenen yoksulluk, dışlanmışlık, eşitsizlik ve işsizlik gibi yapısal problemleri gideremeyen Avrupalı neo-liberal iktidarlar, adeta İslamofobiyi siyasal bir ideoloji olarak

kullanarak neye mal olursa olsun yalnızca vatandaşlarının oylarının ardından koşmuşlar ve İslamofobinin yaratabileceği olumsuz toplumsal ve siyasal sonuçları pek önemsememişlerdir. Söz konusu ideolojiyi İslamofobizm şeklinde adlandırmak mümkündür. Günümüzde Avrupa'ya damgasını vuran aşırı sağ, popülizm ve ırkçılık, yalnızca oy peşinde koşan ve günü kurtarmayı kendisine amaç belirlemiş bağınaz iktidarların sebebiyet verdiği olumsuz gelişmelerdir. Bir anlamda 19. Yüzyılın sonlarında ve 20. Yüzyılın ilk yarısında anti-Semitizm aracılığıyla biçimlenen Avrupalılık kimliğinin, günümüzdeyse İslamofobizm üzerinden şekillendiği söylenebilir.

İslamofobi kavramının üzerinde anlaşmaya varılmış bir tanımı bulunmamaktadır. Modern zamanlarda İslamofobi kavramı en ayrıntılı şekilde ilk kez 1997 yılında İngiltere'de yayınlanan Runnymede Trust (1997) raporu içerisinde İngiltere'deki Müslüman topluluklara dönük artan düşmanlığı tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Raporda yapılan İslamofobi tanımına göre “İslamofobi İslam'a karşı temelsiz bir düşmanlık ve bu nedenle Müslümanların tamamından veya çoğundan korkma veya hoşlanmama” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlamanın yanı sıra İslamofobik zihniyet dünyası sekiz bileşenle özetlenmiştir. İslamofobik zihniyet dünyasında (1) İslam, yekpare ve statik bir bütün olarak algılanır ve değişim karşıtı olarak görülür; (2) İslam diğer tek tanrılı dinlerden çok ayrı ve “öteki” olarak görülür; (3) İslam, Batı'dan daha aşağı bir dünya görüşü olarak görülürken, barbar, rasyonaliteden uzak, ilkel ve cinsiyetçi olarak değerlendirilir; (4) İslam şiddet içeren, saldırgan, tehditkar ve terörizmi destekleyen bir din olarak görülür; (5) İslam, siyasi bir ideoloji olarak görülür; (6) İslam dünyasında Batı'ya yönelik yapılan eleştiriler kendiliğinden reddedilir; (7) İslam korkusu, İslam düşmanlığını haklı çıkarmak için kullanılır ve bu nedenle Müslümanlara karşı sergilenen ayrımcılık meşrulaştırılır; ve (8) Müslüman düşmanlığı doğal veya normal olarak görülür (Runnymede Trust, 1997). Uluslararası literatürde İslamofobi için “Müslüman karşıtlığı”, “Müslümanlara karşı hoşgörüsüzlük”, “Müslüman karşıtı önyargı”, “Müslüman karşıtı bağınazlık”, “Müslüman nefreti”, “İslam karşıtlığı”, “Müslüman karşıtlığı”, “Müslüman düşmanlığı”, “İslam'ın şeytanlaştırılması” ve “Müslümanların şeytanlaştırılması” gibi kavramların kullanıldığı görülmektedir (Richardson, 2012).

“İslamofobi” ya da İslamofobizm, son dönemde Avrupa'da neredeyse “ana akım” olmuştur. Fransa, Almanya, Hollanda, Belçika, İsveç, Norveç ve diğer pek çok AB üyesi ülkedeki aşırı sağcı grupları trans-nasyonal bir şekilde buluşturan ortak düşmanın bugün İslam olduğu görülmektedir. Hatta sağ popülist partiler, İslam korkusu söylemini kullanarak pek çok ülkede ana akım siyasal partiler haline gelmeyi başarmışlardır (Kaya, 2020). İslam karşıtı dalga yalnızca bu tür oluşumlarla sınırlı kalmamıştır. Örneğin, Almanya'da gittikçe görünür hale gelen Hristiyan-Musevi ittifakı, sanki 2. Dünya Savaşı yıllarında

gerçekleşen Yahudi Soykırımının toplumsal bellekte yer edinen izlerini bir nebze de olsa silebilmek amacıyla İslam'ın karşısında kendisine siyasi bir zemin bulabilmektedir (Widmann, 2013).

Türkiye kökenli 3 milyondan fazla insanı barındıran Almanya'daki tartışmaların aldığı seyir Türkiye açısından özellikle önemlidir. Almanya'da Türkiye kökenli göçmenler ve çocukları, geçmişten günümüze belirli olumsuz sıfatlarla etiketlenmekte ve belli ölçülerde ötekileştirilmektedir. Thilo Sarrazin'in 2010 yılında yayınlanan ve polemik yaratan eseri ("Almanya Kendini Tüketiyor" – *Germany Does Away With Itself/Deutschland schafft sich ab*) çerçevesinde kamuoyunda gerçekleştirilen tartışmalar incelendiğinde, bilhassa Müslüman kökenlilere karşı sergilenen dışlayıcı tavrın baskın bir vaziyet aldığı görülmüştür. Jürgen Habermas (2010), Thilo Sarrazin'in eserini eleştirirken, Sarrazin'in tartışmalarıyla birlikte aslında Alman *Leitkultur* (öncü kültür) paradigmasının artık "Alman kültürü" ile değil "din" ile tanımlandığı bir safhaya geldiğini ifade etmiştir: "*Leitkultur* savunucuları bugün daha çok 'Yahudi-Hristiyan' geleneklere vurgu yapmak suretiyle 'biz' ve 'ötekiler' ayrımını yeniden tanımlamışlardır" (Habermas, 2010). Habermas'ın (2010) ifadesiyle, ilginç olan Almanya toplumunun, Holocaust'la yeniden yüzleşebilmek ve kendi tarihiyle barışmak için İslam karşısında Musevilik ile Hristiyanlık arasında "kutsal bir ittifak" kurma eğilimi göstermesidir.

Avrupa'da İslam aleyhindeki artan söylem ve icraatlara Avrupa dışından verilebilecek bir örnek; 2006'da Amerika Birleşik Devletleri'nde San Antonio Bapstist Kilisesi Rahibi John Hagee'nin kurduğu ve doğrudan İsrail için lobcilik faaliyetlerinde bulunan *Christians United for Israel* (CUFI, İsrail için Mücadele Eden Hristiyanlar) isimli teşkilattır. CUFI, Evanjelik bir örgüttür. Örgüt, uzun yıllardır İncil'deki yeniden yaratılış, Sion, Armageddon gibi anlatılar vasıtasıyla her üç dinin de kutsal kabul ettiği İsrail/Filistin topraklarını korumak adına İsrail ile Amerikalıların iş birliği yapmaları gerektiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede CUFI, İslam dinine karşı yürütülecek mücadelenin bir zorunluluk taşıdığını savunmaktadır. On binlerce takipçisi olan CUFI, aralarında ABD eski Başkanı George Bush'un da bulunduğu Cumhuriyetçiler arasında oldukça popülerdir.⁵ Bu örnek de göstermektedir ki, Müslüman düşmanlığı söyleminin artmaya başladığı 11 Eylül'ün yarattığı korku ikliminde ortaya çıkan bu gibi dinsel motiflerle bezenmiş Hristiyan-Müslüman ayrımını aşırı sağ örgütlenmeler derinleştirmektedir.

İslam aleyhindeki söylem ve ortamı yaratanlar da büyük ölçüde muhafazakâr iktidarlar ve aşırı-sağ popülist siyasi partilerdir. Özellikle, muhafazakâr Hristiyan partilerin iktidarda olduğu ülkelerde, ırkçı söylemlerin ve hareketlerin arttığı görülmektedir. Fakat geline nokta, sözü edilen hâkim

⁵ CUFI hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. CUFI (2022).

İslamofobik ve ırkçı yaklaşımların sürdürülebilir olmadığı açıktır. Zamanla yöneticiler, siyasetçiler, bilim çevreleri ve medya sektörü, yıllarca nefret söylemi kullanan iktidarların ülkelerinin ulusal çıkarlarına zarar vermeye başladıklarını belirlemişlerdir (Silva, 2017; Hippler, 1995). Örneğin 2000'li yılların özellikle ikinci yarısında Almanya'da tersine göç başlamıştır. Türkiye'de siyasal ve ekonomik istikrarın yakalandığı 2005-2010 seneleri arasında hemen her yıl ortalama 4 bin Türkiye kökenli kalifiye ve eğitilmiş gencin iş aramak amacıyla Türkiye'ye geldiği bilinmektedir (Kaya and Adaman, 2012). Buna benzer eğilimleri Hollanda, Belçika, Fransa ve Avusturya gibi ülkelerde yaşayan Türkiye kökenli bireyler arasında da görmek mümkündür (Kaya ve Adaman, 2012). Batı Avrupa'daki ayrımcılık ve İslamofobi karşısında artık direnemeyen bir takım göçmen ve Müslüman kökenli insanlar diğer ülkeleri ve anavatanlarını kendilerine tekrar vatan olarak seçme eğilimi göstermişlerdir (Aydın, 2016). Bu süreç, uzun erimli olmamıştır. 2013 yılında yaşanan Gezi protestoları ve 2016 yılında yaşanan darbe girişimi gibi olgular, Avrupa'dan Türkiye'ye göçü sona erdirmiş ve bu kez yeniden göçün yönü Türkiye'den Avrupa'ya doğru dönmüştür (Yanaşmayan, 2019).

AB kamuoyuna ve hatta etnosentrik, milliyetçi ve Hristiyan çevrelere dahi giderek zarar veren ve ulusal çıkarları zedeleyen bu iklimden ayrılmanın yollarını arayan aktörlerin olduğu bilinmektedir. Bazı sosyal bilimciler, farklılıklara vurgu yapan postmodern söyleme karşılık daha ziyade *benzerliklere* vurgu yapan post-postmodern bir söylemin kurulmasına yönelik çaba göstermektedir. Özellikle muhafazakâr sağ çevreler, yaşanmakta olan sorunların özünde dinler arasındaki farklılıkların olduğu iddiasını taşırlar. Halbuki, dinler arasındaki farklılıkları değil, benzerlikleri ön plana çıkaran söylemlere daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam'ın – yani üç semavi dinin – İbrahimi dinler olduğu ve birbirine çok benzediği unutulmamalıdır. Sosyolog Bryan S. Turner (1991) ve filozof Jose Casanova (1994), kültürler/dinler arasındaki farklılıkları ön plana çıkaran dilin bir tarafa bırakılması, siyasetin kültürel/dinsel bir dil üzerine inşa edilmemesi gerektiğinin altını çizmektedirler.

İrkçılıktan Yerliliğe (*Nativism*) ve Müslüman Karşıtlığına

Geçtiğimiz otuz yılda, Avrupa'da göçmenlik ve mültecilik deneyimleri, politikaları ve pratikleri çerçevesinde yapılan tartışmalar Avrupa kamuoyunun yönelimlerini, korkularını, duygularını anlamamız açısından önemli ipuçları sağlamıştır. Ekonomik kriz dönemlerinde, devletlerin ve çoğunluk toplumlarının dışlayıcı ve kutuplaştırıcı tavırları daha fazla görünür olabilmektedir. Göç, çeşitlilik ve mültecilik konusu özelinde ise ırkçılık, yabancı karşıtlığı ve İslamofobi üzerinde yaşanan tartışmalar ön plana çıkmaktadır. Günümüzde, sağ popülist siyasetçilerin desteklediği *nativizm*

(yerlilik) anlatısı, sıklıkla kullanılan bir dışlayıcı söylemdir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye, eski Yugoslavya ve çoğu eski sömürge olan Hindistan, Pakistan, Fas, Cezayir, Tunus gibi ülkelerden Batı Avrupa'ya çok sayıda Müslüman kökenli göçmen gelmiştir. Müslüman kökenli göçmenlerin 1970'lerden itibaren kamusal alanda görünürlüğü'nün fazlaşması, kurumsal düzeyde daha önce saklanmış olan ırkçı politikaların da kamusal düzleme taşınmasına yol açmıştır. Bu durumun sonucu olarak, çoğunluk toplumları tarafından Fransız, Belçika, İngiliz ve Hollandalı fark etmeksizin, kimlik ve tanınma hakları engellenen ve reddedilen göçmenler, "destek alabilecekleri başka dayanak noktaları ve referansları bulmak zorunda kalmışlardır" (Hall, 1991: 52). Diğer bir deyişle, Alman, Fransız, İngiliz, Hollanda veya Belçika kimliğine erişimleri engellenen göçmenler ile çocukları, kim olduklarını keşfetmeye çalışmak zorunda kalmışlardır. Müslüman kökenli göçmenler ve çocukları, maruz kaldıkları kurumsal ayrımcılık ve ırkçılık karşısında kendilerini daha güçlü kılabilmek için nereden geldiklerini, kayıp ettikleri dillerini, tarihlerini ve kültürlerini keşfetmeye doğru yönelmişlerdir. Özellikle, eski sömürgelerden gelen göçmenler, tarihleri hiçbir kitapta olmadığı için, kendi köklerini, orijinlerini hayal güçlerini kullanarak yeniden yazmak durumunda kalmışlardır (Gellner, 1964; Rushdie, 1991).

Bir yandan medeniyetçi ve kültürelist paradigmanın hâkim olduğu, diğer yandan toplumsalın giderek aşındığı (Latour, 2005) son kırk yıllık neo-liberal zaman dilimi içerisinde Avrupa'da yaşayan göçmen kökenli insanların önemli bir bölümü köklerini ararken ve etno-kültürel, dinsel kimliklerine sarılırken, çoğunluk toplumunun içindeki bazı gruplar da kendilerince benzer etno-milliyetçi ve kültürelist eğilimler sergileyebilmektedirler. Bu bağlamda, sağ popülizmin özellikle yükselişiyle birlikte bazı toplumsal kesimlerin *nativism* (yerlilik) kavramını yücelttikleri görülmektedir. Günümüzde, *nativizm*, yerli halkın veya yerleşmiş sakinlerin çıkarlarını, göçmenlerin çıkarları karşısında koruyacak ve destekleyecek politika ve söylemler bütünü anlamına gelmektedir (Kaya, 2020). Son dönemde, kendilerini ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve İslamofobi suçlamalarından koruyabilmek adına istekli görünen Brexitçiler, Trumpçılar, Le Penciler, Pegidacılar ve diğer sağ popülist grupların da *nativism* kavramını sıklıkla kullandıkları görülmüştür (Kaya, 2020). *Nativizm* kavramı kulağa daha hoş gelirken ırk, ırkçılık, İslamofobi ve göç ile ilgili tüm olumsuz çağrışımları gizlediği görülmektedir (Jack, 2016). Dolayısıyla, *nativist* (yerli) sağ Avrupa popülizmi, etno-kültürel ve bölgesel kimliklere ihanet ettiği düşünülen merkezdeki siyasal partilere ve iktidarlara karşı sergilenen siyasal duruş olarak değerlendirilirken, kozmopolitan ve küreselleşmiş seçkinler karşısında "gerçek", yerli, otokton halkları yüceltmektedir (Filc, 2015: 274).

Nativizm anlatısı, günümüzde pek çok yerde, adeta ırkçılık ideolojisine benzer bir şekilde ve hatta zaman zaman onun da yerini alacak şekilde, ulus-

devlete yönelik tehditleri savmak için kullanılan bir tür yönetsellik (*governmentality*) biçimi haline gelmiştir. Söz konusu tehditler, sınıfsal mücadeleler olabileceği gibi pekâlâ yeni tür sosyal hareketler, etno-kültürel ve dinsel kimlik talepleri şeklinde de ortaya çıkabilir. Modern devletler tarafından kullanılan yerlilik, ırkçılık ve İslamofobizm gibi yönetsellik formları, toplumsal ve politik eşitsizliğin yapısal kaynaklarını gizlerken ve bireyler siyasi iddialarda bulunurken, etno-kültürel, dinsel ve kimliksel söylemlerle meşgul olmalarını sağlamaktadır. Bu gibi söylem biçimleri, refah devletinin kriziyle ve dolayısıyla neo-liberal ihtiyatçılık (*prudentialism*) anlayışının yükselişiyle birlikte popüler hale gelirken, ötekileştirilmiş etno-kültürel azınlıklar ve göçmen kökenli topluluklar için gündelik hayatı giderek zorlaştırmaktadır. Söz konusu yerlilik anlatısı, hiç şüphe yok ki, medeniyetçi ve kültürelist paradigmanın hâkim olduğu günümüzde “yerli” olan insanlarla “göçmen” veya “Müslüman kökenli” insanlar arasındaki ayrıştırmayı ve kutuplaştırmayı değerler düzeyinde ele almaktadır.

Sekülerizm ve İslam’ın değerleri mi çatışıyor?

Avrupa Birliği’nin ciddi bir toplumsal ve politik dönüşümün eşiğinde olduğu görülmektedir. Günümüzde, birçok önemli tartışma aynı zamanda yapılmaktadır. Uzun yıllardan bu yana devam etmekte olan medeniyetçi ve kültürelist fay hatları tartışmasına son dönemde Rusya’nın Ukrayna’yı işgaliyle birlikte başlayan başka tartışmalar da eklenmiştir. Bir taraftan muhafazakâr ve aşırı-sağ yönelime sahip olanlar göçmen, mülteci ve İslam aleyhinde bir tavır takınırken, çoğunluk toplumlari bu tavir karşısında daha demokratik, eşitlikçi, adaletçi ve dayanışmacı bir tutum sergilemeye dikkat etmektedir.⁶ 2015 yılında Paris’te yaşanan Charlie Hebdo katliamı bize çok şey öğretmiştir. Charlie Hebdo katliamı karşısında Fransız iktidari ve bürokrasisi tarafından sergilenen tavir, 2005 yılında yaşanan Danimarka Karikatür Krizi sırasında pek çok AB üyesi devletin sergilediği tavidan çok farklı olmuştur. Bilindiği üzere, Charlie Hebdo hem Katolik inancını hem Le Pen’in liderliğini yaptığı sağ popülist hareketi hem de Fransız devletini mizahi bir üslupla eleştirmiştir. Marine Le Pen’in çoğunluğun tersine “Ben Charlie değilim” dermesinin esas nedenin derginin kendisini sürekli olarak mizahlaştıranak eleştirmesi olduğu bilinmektedir. Müslümanların olduğu gibi bütün dinlerin kutsalları bulunmaktadır. Sekülerizmin de kendine ait kutsalları, dokunulmazları, eleştirilemeyecek unsurlarının olduğu düşünülürse tartışmanın çok daha uyumlu bir şekilde yapılmasının sağlanabileceğini iddia eden yazarlar vardır (Gray, 2002; Luidens, 2003; Singer, 2004). İslam ve sekülerlik konularında yapılan tartışmalarda görüldüğü kadarıyla, İslam’ın bir değerler bütünü olduğu kabul

⁶AB ülkeleri dahil olmak üzere birçok Batılı ülkede İslam dinine karşı eylemler ve bu eylemleri çoğunluk toplumunun nasıl karşıladığı veya kınadığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.. (Euro-islam.info, t.y.).

edilmektedir. Ancak bu tartışmada dikkat edilmesi gereken başka bir husus daha bulunmaktadır: Avrupa toplumlarının ve devletlerinin *ifade özgürlüğü* konusundaki hassasiyetleri. İfade özgürlüğü Fransa'da ve İskandinav ülkelerinde seküler düzenin kutsalı olarak değerlendirilirse tartışmanın şiddete varmayan bir şekilde yürütülmesi mümkün olabilir (Gray, 2002; Luidens, 2003; Singer, 2004).

Küresel olarak bakıldığında medeniyet kavramının günümüzde dinlere indirgenmesinin sorunun özünü teşkil ettiği ve çatışmaları derinleştirdiği görülmektedir. İnsanlık tarihi üzerinden düşünüldüğünde medeniyetin tekil bir şey olduğu sonucu çıkarılabilir. Bahsedilen şeyin insanlık tarafından üretilen medeniyet olduğu sonucuna varılabilir. İnsanlığın inşa ettiği medeniyet, büyük bir okyanus gibidir adeta. Hobson'a (2012) göre maddi ve manevi tüm değerler ve tabii ki kültürler ve dinler de bu ortak okyanusa akan küçük nehirler gibidir. Şüphesiz ki bu nehirlerden oluşan büyük denizler de vardır, ama sonuç olarak bu denizlerin de aktığı bir okyanus vardır; bu da uygarlığın okyanusudur.

Göçmenlerin topluma entegrasyonu

Fransa, cumhuriyetçi ve özgürlükçü bir yönetim modeli sunmaktadır. Hollanda, İngiltere, Almanya, İsveç, Belçika gibi ülkeler ise çokkültürlü şeklinde tanımlanabilecek bir anlayışla yönetilmektedirler. Ancak bu tür farklılıklar, daha ziyade kâğıt üzerindeki retorikler olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Fransız cumhuriyetçi modeli, oldukça dışlayıcı ve asimilasyonist özelliklere de sahiptir Öte yandan, çokkültürcü model esasında oldukça neo-kolonyal veya neo-milliyetçi bir karakteristik taşımaktadır (Alba ve Foner, 2015). Her iki model de temelde göçmenlerin entegrasyonuna önem verse de sonuç olarak göçmenleri gettolara itmekte ve azınlık olmalarına sebebiyet vermektedir. Geçtiğimiz kırk yılda refah devletinden giderek ödün verilmiş, neo-liberalizm, insanları bireyin giderek ön plana çıkarıldığı, herkesin kendisini korumak zorunda olduğu, yani, kendi koruma kalkanlarını geliştirmek durumunda kaldığı bir ahlaki-politik zemine taşımıştır (Steward, 2000; Miller ve Rose, 2008). Bunun yanında neo-liberal devlet, toplumsal bütünlükten ziyade cemaatlerin varlığını desteklemiştir. Bu açıdan, devletin toplumsal bütünlüğü koruma görevini cemaatlere bıraktığı söylenebilir. Cemaat ile ifade edilmeye çalışılan şey burada her türlü etnik, kültürel, dinsel, epistemik topluluk olabilir. Mevcut neo-liberal yapı içerisinde maddi, sosyal ve kültürel sermayeye sahip olanlar kendilerini ve ailelerini koruyabilmektedir. Fakat yoksullar, el emeğinin dışında bir sermayesi bulunmayanlar, küresel kapitalizmin öncelediği iş kollarına entegre olamayanlar göz ardı edilmiş, siyasal ve sosyo-ekonomik kaynakların paylaşımından dışlanmışlardır (Miller ve Rose, 2008). Buradan hareketle, sorunların büyük ölçüde yapısal olduğu düşünülebilir. Günümüzde karşılaştığımız şiddet ve çatışmanın bu yapının ürünü olduğu görülmektedir. Küresel kapitalizmin çevreye fırlattığı bir takım

toplumsal gruplar bugün Avrupa Birliği ülkelerinde anti-sistemik birtakım siyasi partilere ve söylemlere doğru yönelmektedirler. Bir yandan göçmen kökenli Müslüman gruplar mevcut İslamofobik düzlemde giderek kendilerini İslami kimlikle ifade etmeye çalışırken, ücra yerlerde yaşayan yerli, işsiz, görece yoksulluk çeken ve coğrafi olarak unutulduğunu düşünen toplumsal gruplar ise sağ popülist partilere yönelmektedirler (Kaya, 2020; Rodrigues-Pose, 2018).

Fransa özelinde 2005 yılının yaz aylarında yaşanan Banliyö eylemleri İslamofobi karşısında Kuzey Afrika kökenli insanların kendilerini neden giderek İslami kimlikle tanımladıklarını göstermek açısından oldukça önemli bir deneyimdir. Binlerce Kuzey Afrikalı genç, Banliyö eylemlerinde neredeyse Fransız İhtilali'ndeki yoksul insanların yaptığına benzer şekilde bir hak arayışına girmişler ve güvenmedikleri devlete ait ne varsa yıkmışlardır. Kuzey Afrika kökenli gençlerin, çocuk oyun alanlarından, okullardan, belediye otobüslerine kadar devleti simgeleyen pek çok şeyi ateşe verdikleri bilinmektedir (Kaya, 2012). Dönemin İçişleri Bakanı Sarkozy, bu çatışmaların El Kaide'yle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Bir süre sonra böyle bir ilişki bulunmadığı anlaşılmıştır. Hatta zor şartlarda yaşayan Kuzey Afrika kökenli gençlerin önemli bir bölümü kendilerini "Müslüman Ateistler" olarak tanımlamışlardır. Banliyö eylemleri sırasında yaşanan bu tür kimliklenme süreçleri, dinin giderek etnikleştirdiğini ve siyasallaştığını gösterirken, İslam dininin aynı zamanda sadece bir din olmakla kalmayıp küresel kapitalizmin hegemonyası karşısında küresel bir politik dil haline geldiğini ortaya çıkarmıştır (Khiari, 2006; Kacem, 2006: 16; Jobard, 2005; Kaya, 2012). Bu gibi protestolardaki İslami referans, çoğunlukla meşru bir küresel karşı-hegemonyaya ait olma ve bu durumdan sembolik şekilde beslenmekle de açıklanabilir (Zubaida, 2003). Öyle görünmektedir ki, küresel bir sol hareketin yokluğunda İslam, adeta sosyalist ideolojinin yerini almıştır. Michel de Certeau (1984: 183) İslam ile sol arasında bulunan söylemsel benzerliğe dikkat çekmektedir: "İslam başka bir dünya vaat ederken, sol başka bir gelecek vaat etmektedir".

2005 Paris Banliyö eylemlerinde yine Kuzey Afrikalı kökenli göçmen gençlerin şu retoriği sıkça kullandığı görülmüştür: "Biz bugüne kadar annelerimizin bize öğrettiği şekilde Martin Luther King benzeri bir pasif direniş sergiledik. Ancak bunun pek de bir anlam ifade etmediğini gördüğümüzden, artık Malcolm X gibi daha radikal olmaya başlıyoruz" (Kaya, 2012). 2005'te bugün yaşananların belirtileri görülmüştür. Bu gibi radikal nitelikli muhalefet etme şekillerinin gelişiminin giderek yükselen El Kaide ve IŞİD gibi örgütlerin daha kolay savaştı devşirebilmesine olanak tanınması mümkündür. Örneğin, 2015'te yaşanan Charlie Hebdo saldırısının faili olan Kouachy kardeşler kimsesizdir ve yetimhanede büyümüşlerdir. Bu örnek, aşırılıkçı İslami örgütlerin ne tür gençleri savaştı olarak devşirdiğinin ve yaşadıkları toplumda

yalnızlık, dışlanmışlık gibi hisleri yaşayan insanları nasıl bir “dava”ya inandırdıklarının daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

“*Home-grown* (yerli) teröristler” olarak nitelenebilecek bu gibi insanların, Paris veya Londra gibi büyük şehirlerde ne gibi şartlarda yetiştikleri ve daha sonra radikal örgütler tarafından nasıl devşirildikleri hususu, ayrıntılı araştırmalara konu olmaktadır. Bu konuda bir araştırma Olivier Roy ve ekibi tarafından 2017 yılında yayınlanmıştır. Bu araştırmanın sonuçları, İŞİD gibi radikal örgütlerin bilhassa din bilgileri zayıf, suç ve şiddet geçmişi olan ikinci ve üçüncü kuşak Müslüman gençleri ve İslam dinini yeni seçmiş, karanlık geçmişe sahip, yapısal bazı sorunlar yaşayan gençleri kendi saflarına çektiğini göstermektedir. Roy (2017), El Kaide ve İŞİD gibi terör örgütleri tarafından gerçekleştirilen cinayetlerin ve katliamların İslam diniyle alakalı olmadığını ifade ederken, esasında *İslam dininin radikalleşmediğinin*, aksine radikalizmin *İslamileştiğinin* altını çizmektedir. Aslında radikal uçlar hep vardır ve varlığını sürdürmeye devam edecektir. Sosyo-ekonomik ve politik açılardan marjinalleşen grupların sıklıkla radikalleştiği görülürken, bu gibi radikal örgütlenme şekillerinin kendilerine birtakım ideolojiler aradığı bilinmektedir (Silva, 2017). Kendilerini ifade etme biçimleri şeklinde ortaya çıkan bu ideolojiler, geçmişte anarşizm, komünizm, çevrecilik ve sosyalizmken bugün ise bu tür sol nitelikli ideolojilerin önemli ölçüde hükümlerini yitirdikleri izlenmektedir. Hegemonik kapitalizmin eleştirisi niteliğinde olan muhalif sol ideolojilerde yaşanan tıkanmanın, radikal birtakım gruplar tarafından İslam dininin politik-ideolojik bir biçimde kullanılmasına sebep verdiği görülmektedir.⁷

Radikalleşmenin önüne nasıl geçilebilir?

Yukarıda Paris Banliyö eylemlerine referansla anlatılan süreçlerin çok iyi sergilediği üzere, sol ideolojilerin hükmünü yitirdiği bir zamanda İslam dini, içerdiği adalet ve daha iyi bir yaşam vurgusu nedeniyle olsa gerek, sadece inananlar arasında değil aynı zamanda Müslüman kökenli seküler insanlar arasında da ayrı bir anlam kazanmaya başlamıştır. Sosyo-ekonomik ve politik eşitsizlik, dışlanmışlık, yaftalanma, kurumsal ayrımcılık, ırkçılık ve benzeri olumsuzluklar karşısında kendilerini savunmak durumunda olan göçmen ve Müslüman kökenli insanların dine, etnisiteye, ebeveynlerin anavatanına ve hatta zaman zaman şiddete sarılmaları kaçınılmaz gibi görünmektedir. Bu koşullarda AB üyesi devletlerin izlenebileceği en doğru yaklaşımın ana hatları, Müslüman kökenli insanların yaşam şartlarını iyileştirmek, onlara eşit yurttaş olarak yaklaşmak ve onların etno-kültürel ve dini farklılıklarına saygı göstermek şeklinde özetlenebilir. Fransa, 2005 Banliyö eylemlerinin ardından bu konuda önemli bir mesafe kat etmiştir. Hükümetler ve yerel yönetimler, özellikle

⁷ Olivier Roy’un çalışmasının ayrıntılarının Türkçe özeti için bkz. Bayrı (2015).

göçmen kökenli ailelerin yaşadığı HLM (*habitation à loyer modéré*) adı verilen sosyal konutlarda yaşam şartlarını iyileştirmeye çalışmışlardır (Kaya, 2012). Hatırlanacağı üzere, 2004-2005'te sık sık banliyölerde yaşayanların evlerinde trafo kaynaklı yangınlar nedeniyle öldüklerine yönelik haberlere rastlanmaktaydı. Günümüzde, artık Fransa'dan böyle haberlerin gelmediği görülmektedir. Ancak, yazar tarafından hali hazırda sürdürülen alan çalışmalarında görüldüğü kadarıyla gerçekleştirilen iyileştirmeler bu tür yerlerde yaşayan insanların hissettikleri dışlanmışlığı gidermekten oldukça uzak görünmektedir. Kamusal alanda Müslüman kökenli insanların siyasal temsili konusunda sıkıntılarının olduğu bilinmektedir. Öyle ki, Fransız Parlamentosu'nda hâlâ Müslüman kökenli tek bir seçilmiş milletvekilinin olmadığı bilinmektedir. Bazı zamanlarda hükümette yer bulan Kuzey Afrikalı Müslüman kökenli bakanların ise seçilmiş değil atanmış kişiler olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Fransa'da altı milyon kadar Müslüman'ın yaşadığı düşünülürse, Fransa siyasal kültüründe eşitsizlik bağlamında önemli sorunların olduğu ve devam ettiği görülebilir.

Avrupa'da yükselen sağ popülist hareketler İslam karşıtı görümler, AB karşıtı söylemleri kullansalar ve kendi bağlamları haricindeki meseleleri kullanarak meşruiyet alanını genişletmeye çalışsalar da sağ popülist hareketlerin yükselme nedeni, Batı'da süre gelen iç siyasal ve sosyo-ekonomik problemlerdir. Yükselen sağ popülizmin neo-liberalizmin hegemonyasına karşı bir tepki olarak değerlendirilmesi mümkün görünmektedir (Rodrigues-Pose, 2018; Kaya, 2020). Ana akım merkez partilerin uzun yıllardır ev ödevlerini layıkıyla yapmamaları, popülist sağın yükselişinin temel sebebi olarak değerlendirilebilir. Merkezdeki siyasal partilerin yoksulluk, eşitsizlik, işsizlik ve sanayisizleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı işsizlik, eşitsizlik ve adaletsizlik gibi yapısal meseleleri çözmekten giderek uzaklaşıp, daha farklı birtakım yönetim araçları kullanmak suretiyle meşruiyetlerini sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Mesela, ana akım muhafazakâr siyasal partilerin "öteki"ni giderek bir günah keçisi haline getirdikleri bilinmektedir. Sağ siyaset, uzun zaman önce ürettiği anti-Semitist yaklaşımlar aracılığıyla kendisine farklı günah keçileri üretmişken günümüzde Müslümanların büyük ölçüde yeni günah keçileri haline geldiği görülmektedir. Bu tür sağ iktidarlar seçim zamanlarında popülist bir retorik kullanarak, günah keçisi olarak resmettikleri öteki karşısında çoğunluk toplumu daima kendi taraflarına çekmeye çalışmaktadırlar. Dikkatle incelenirse, yapılan kamuoyu yoklamalarında pek çok Avrupa ülkesinde halkın geleneksel kurumlara yönelik ciddi bir güvensizlik içinde olduğu görülmektedir. AB ülkelerinde, medya ve merkez siyasal partiler gibi geleneksel kurumlara güven giderek azalmaktadır (Kaya, 2020). Tüm bunların üzerine 2008 küresel finansal krizi ve 2015 mülteci krizi de eklendiğinde, iyice dibe vuran ekonomik göstergelere paralel popülist sağın yükseldiği görülmektedir. Bu durumun en net göstergesi, 2014 yılının sonunda

Almanya'nın eski doğu eyaletlerinde meydana gelen PEGIDA eylemleridir. Müslümanların olmadığı bir yerde Müslüman karşıtı eylemlerin varlığı olsa olsa, kendi sosyo-ekonomik ve politik vaziyetlerinden hoşnut olmayan insanların, gittikçe egemen bir dil haline gelen İslamofobik dili kullanarak siyasal merkezin ve ulusal kamuoyunun dikkatini çekmeye ve meşruiyet edinmeye çabası olarak görülebilir (Kaya, 2014).

Sonuç

Göçmen ve Müslüman karşıtı bu durumun sürdürülebilir olmadığı yukarıda ifade edilen gerekçelerden hareketle ortadadır. Demografik açığın bulunduğu, net göç oranlarının giderek eksi seviyelere ulaştığı, İslamofobinin bilhassa Müslümanların yaşamadığı kırsal bölgelerde yaygınlaştığı ve hatta muhafazakâr iktidarlar tarafından bir ideoloji (*Islamofobism*) olarak yaygınlaştırıldığı bir zeminde göçmenlerin siyasetçilerce işsizlik, yoksulluk, eşitsizlik ve adaletsizlik gibi bütün yapısal sorunların müsebbibi olarak lanse edilmeleri aslında sorunların üstünü örtmekle ilgili bir taktiktir. İslamofobizmin giderek yükseldiği son yıllarda AB ülkelerinde yaşamını sürdüren Müslüman kökenli bireyler ile çocukları, içinde buldukları bu krizi aşabilmenin çarelerini ararken bugüne kadar uyguladıkları taktiklerde esaslı bir farklılaşmaya gitmeye başlamışlardır. Bilindiği üzere, 13. Yüzyılın önemli sosyal bilimcilerinden İbn-i Khaldun (1969), sosyal ahenk ve dayanışmanın bulunmadığı, başka bir deyişle Asabiye'nin bozulduğu durumlarda, Müslüman toplumlarının kendilerini koruyabilmek adına kendi içlerine döndüklerini ve onur, din, kimlik, namus gibi geleneksel değerleri ön plana çıkarma eğiliminde olduklarını belirtmiştir. Bu görüşün bugün hâlâ geçerli olduğu görülmektedir. Bilhassa, son birkaç on yılda AB ülkelerinde yaşayan Müslüman kökenli toplulukların uyum sağlamadıklarına ve paralel topluluklar oluşturduklarına yönelik birtakım eleştiriler yapıldığı düşünülürse, söz konusu paralel toplulukların aslında işsizlik, eşitsizlik, adaletsizlik, yoksulluk, kurumsal ayrımcılık ve ırkçılık gibi yapısal sorunları çözemeyen mevcut ana-akım siyasetin iflasının bir tezahürü olduğu sonucuna varılabilir.

Esasında iş piyasalarına, eğitime, sağlık hizmetlerine, politikaya ve hayatin farklı alanlarına eşit erişim olanağı bulamayan toplumsal grupların kendilerini korumak adına etno-kültürel ve dini nitelikli bazı refleksler geliştirdiği görülebilir. Fakat gelinen noktada, Müslüman kökenli topluluklar uzun yıllardan beri geliştirdikleri kimlik siyaseti yerine, ulusal, yerel ve Avrupa parlamentoları gibi meşru siyasal kanallar aracılığıyla politika yapmanın kendileri adına daha olumlu sonuçlar meydana getireceğini düşünmeye başlamışlardır. Bu sebeple son yıllarda Batılı ülkelerde yapılan genel veya yerel seçimler incelendiğinde, Müslüman kökenli bireylerin seçimlere hem seçmen olarak hem de aday olarak daha çok ilgi gösterdikleri izlenmektedir. İslamofobizm gibi son derece sorunlu bir siyasal strateji, bir bakımdan

Müslüman kökenli bireylere içinde buldukları zor şartlardan kurutulabilmek amacıyla çoğunluk toplumundan soyutlanmadan çoğunluk toplumu içinde politika yapma gerekliliğini öğretmiştir. Başka bir deyişle, var olan sorun kendi çözümünü de beraberinde getirmektedir. İlerleyen yıllarda Batı'da, Müslüman kökenli insanların daha fazla siyaset yaparken, medyada kendilerini ifade ederken, eğitime ve iş piyasalarına eşit erişim olanaklarını zorlarken ve çoğunluk toplumlarıyla daha çok etkileşimde bulunurken görülecekleri şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Kaldı ki, son yıllarda AB ülkelerinde doğan ve yetişen çok sayıdaki Müslüman kökenli gencin geleneksel olmayan siyasal katılım yöntemlerini kullanarak, "Black Lives Matter" gibi toplumsal hareketler içinde yer alarak, siyaseti sokağa taşıyarak kendilerinin ve ebeveynlerinin maruz kaldıkları kurumsal ayrımcılığı ve yoksullaşmayı protesto ettikleri görülmektedir.

Teşekkürler

Makaleyi özenle değerlendiren iki anonim hakeme ve değerli meslektaşım Münevver Cebeci'ye içten şükranlarımı sunuyorum.

Kaynakça:

- Alba, R. ve Foner, N. (2015) *Strangers No More: Immigration and the Challenges of Integration in North America and Western Europe*, (Princeton: Princeton University Press).
- Aydın, Y. (2016) “The Germany-Turkey Migration Corridor: Refitting Policies for a Transnational Age”, *Working Paper*, Washington DC: Migration Policy Institute.
- Bayrı, H. (2015) “Olivier Roy: Cihadçılık bir kuşağa özgü nihilist bir isyandır”, *Medyascope*, 6 Aralık, <<https://medyascope.tv/2015/12/06/olivier-roy-cihadcilik-bir-kusaga-ozgu-nihilist-bir-isyandir/>>, (22 Mart 2022).
- Bilgi Prime Youth (2021) “Radicalization and Youth Cultures”, <<https://bpy.bilgi.edu.tr>> (20 Mart 2022).
- Brubaker, R. (1991) “International Migration: A Challenge for Humanity”, *International Migration Review*, 25(4): 946-957. Brubaker, R. (2017) “Between nationalism and civilization: the European populist moment in comparative perspective”, *Ethnic and Racial Studies*, 40(8): 1191–1226.
- Casanova, J. (1994) *Public Religions in the Modern World* (Chicago: The University of Chicago Press).
- CUFI (2022) “Christians United for Israel”, <<http://www.cufi.org/site/PageServer?pagename=homepage>>, (20 Mart 2022).
- Dean, M. (2002) “Powers of Life and Death Beyond Governmentality,” *Cultural Values*, 6(1-2): 119-138.
- De Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*, S. Rendall (çev.), (Berkeley: University of California Press).
- Doty, R. L. (2000) “Immigration and the Politics of Security,” *Security Studies*, 8(2-3): 71-93.
- Euro-İslam.info (t.y) “Resources”, <<https://www.euro-islam.info/resources/>>, (21 Mart 2022).
- Fanon, F. (1965) *The Wretched of the Earth*, (New York: Grove Weidenfeld, Reprint of *Les damnés de la terre*. Paris).
- Filc, D. (2015) “Latin American inclusive and European exclusionary populism: colonialism as an explanation”, *Journal of Political Ideologies*, 20(3): 263-283.
- Foucault, M. (2000) “Governmentality”, J. D. Faubion (der.), *Power: Essential Works of Foucault 1954-1984*, Vol 3, (London: Penguin, 2000), s. 201-222.
- Gellner, E. (1964) *Thought and Change*, (London: Weidenfeld and Nicolson).
- Gray, J. (2002) “The Myth of Secularism”, *New Statesman*, December: 16-30.

- Habermas, J. (2010) “Leadership and Leitkultur”, *New York Times*, 28 Ekim, <<http://www.nytimes.com/2010/10/29/opinion/29Habermas.html>>, (26 Mart 2022).
- Hippler, J. (1995) “The Islamic Threat and Western Foreign Policy” J. Hippler ve A. Lueg (der.), *The Next Threat: Western Perceptions of Islam*, (Cambridge: Pluto Press), s. 116–153.
- Hobson, J. (2012) “Islamic Commerce and Finance in the Rise of the West”, N. R.F. Al-Rodhan (der.), *The Role of the Arab-Islamic World in the Rise of the West*, (London: Palgrave), s. 84-115.
- Hall, S. (1991) “Old and New Identities, Old and New Ethnicities”, A. D. King (der.), *Culture, Globalization and the World-System*, (London: Macmillan Press), s. 41-68.
- Huntington, S. (1996) *The Clash of Civilisations and the Remaking of the World Order* (New York: Simon and Schuster).
- Huysmans, J. (1989) “The Question of the Limit: Desecuritization and the Aesthetics of Horror in Political Realism”, *Millenium: Journal of International Studies*, 27(3): 569-589.
- Ibn Khaldun, M. (1969) *The Muqaddimah: An Introduction to History*, N.J. Dawood(der.), F. Rosenthal (çev.), (Princeton: Princeton University Press).
- Jack, I. (2016) “We called it racism, now it’s nativism”, *The Guardian*, 12 November, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/nov/12/nativism-racism-anti-migrant-sentiment?CMP=share_btn_tw>, (22 Mart 2022).
- Jobard, F. (2005) “Sociologie politique de la ‘racaille’”, H. Lagrange ve M. Oberti (der.) *Émeutes Urbaines et Protestations: Une singularité française*, (Paris: Science Po Les Presses), s. 59-80.
- Kacem, M. B. (2006) *La psychose française. Le banlieues: le ban de la République* (Paris: Gallimard).
- Kaiser, B. ve Kaya, A. (2018) “Küresel Finansal Kriz, Mülteci Krizi ve İslamofobizm Bağlamında Türkiye - AB İlişkileri”, S. Baykal, S. Akgül Açıkmeşe, B. Akçay, Ç. Erhan (der.), *Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri - ATAUM 30. Yıl Armağanı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları – ATAUM), s. 407-434.
- Kaya, A. (2015) “Islamophobia as an Ideology in the West: Scapegoating Muslim-Origin Migrants”, A. Amelina (der.), *International Handbook of Migration and Social Transformation in Europe*, (London: Routledge), s. 281-294.
- Kaya, A. (2020) *Populism and Heritage in Europe. Lost in Diversity and Unity*, (London: Routledge).

- Kaya, A. (2000) *Sicher in Kreuzberg: Berlin'deki Küçük İstanbul*, (İstanbul: Büke Yayınları).
- Kaya, A. (2005) *Euro-Türkler*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Kaya, A. (2008) *Belçika-Türkleri*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Kaya, A. (2011) "Islamophobia as a form of Governmentality," *Willy Brandt Chair Working Paper*, 11/1, MIM, Malmö University.
- Kaya, A. (2012) *Islam, Migration and Integration: The Age of Securitization*, (London: Palgrave).
- Kaya, A. (2014) "Islamophobia", J. Cesari (ed.), *The Oxford Handbook of European Islam*, (Oxford: Oxford University Press), s. 745-769.
- Kaya, A. ve Adaman, F. (2012) "Impact of Turkish-Origin Returnees/Transmigrants on the Turkish Society", içinde Ş. Ozil, M. Hofmann ve Y. Dayioglu-Yücel (der.) *50 Jahre türkische Arbeitsmigration in Deutschland* (Göttingen: V&R Unipress), s. 37-58.
- Kaya, A. ve Kayaoğlu, A. (2017). "Islamophobia in the EU 15: A Quantitative Analysis", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 14(53): 45-68.
- Khiari, S. (2006) *Pour une politique de la racaille : immigré-e-s, indigènes et jeunes de banlieues*, (Paris: Textuel).
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, (Oxford: Oxford University Press).
- Luidens, D. (2003) "American Fundamentalism: Implications for US Foreign Policy", *Paper presented to the Arab Working Group for Muslim-Christian Dialogue*, Lebanon (June 12-14).
- Miller, P. ve Rose, N. (2008) *Governing the Present*, (Cambridge: Polity Press).
- Özcan, C. (2020) "Almanya görene kadar 10 kişiyi öldürdüler", *Hürriyet*, 9 Mart, <<https://www.hurriyet.com.tr/galeri-almanya-gorene-kadar-10-kisiyi-oldurduler-41464492>>, (30 Mart 2022).
- Richardson, R. (2012) *Countering Intolerance against Muslims through Education*. Paris: UNESCO, <www.insted.co.uk/countering-intolerance.pdf> (8 Haziran 2022).
- Robin, C. (2004) *Fear: The History of a Political Idea*, (Oxford: Oxford University Press).
- Rodrigues-Pose, A. (2018) "The revenge of the places that don't matter (and what to do about it)", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11: 189-209.
- Rose, N. (1996) "The death of the social? Re-figuring the territory of government", *Economy and Society*, 25(3): 327-356.

- Rose, N. (1999) *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Roy, O. (2017) *Jihad and Death: The Global Appeal of Islamic State*, (London: Hurst).
- Runnymede Trust (1997). *Islamophobia: A Challenge for Us All*. London: Runnymede Trust.
- Rushdie, S. (1991) *Imaginary Homelands*, (London: Granta).
- Silva, M. D. (2017) “The Othering of Muslims: Discourses of Radicalization in the New York Times, 1969–2014”, *Sociological Forum*, 32(1):138-161.
- Singer, P. (2004) *The President of Good and Evil*, (London: Granta Books).
- Smith-Spark, L. (2021) “A far-right extremist killed 77 people in Norway. A decade on, ‘the hatred is still out there’ but attacker’s influence is seen as low”, *CNN*, 23 July, <<https://edition.cnn.com/2021/07/22/europe/anders-breivik-july-22-attacks-norway-anniversary-cmd-intl/index.html>> (25 Mart 2022).
- Turner, B. S. (1991) *Religion and Social Theory*, (London: Sage).
- von Sikorski, C., Matthes, J. ve Schmuck, D. (2021) “The Islamic State in the News: Journalistic Differentiation of Islamist Terrorism From Islam, Terror News Proximity, and Islamophobic Attitudes”, *Communication Research*, 48(2): 203-232.
- Vertovec, S. ve Wessendorf, S. (der.) (2010) *The Multiculturalism Backlash: European discourses, policies and practices*, (London: Routledge).
- Widmann, P. (2013) “Korku Tacirleri: Sarrazin Müezzine Karşı”, *Almanya Notları*, AB Enstitüsü, Bilgi Üniversitesi, <http://eu.bilgi.edu.tr/docs/Sarrazin_Muezzine_Karsi_Turkce.pdf>, (21 Mart 2022).
- Yanaşmayan, Z. (2019) *The Migration of Highly Educated Turkish Citizens to Europe From Guestworkers to Global Talent*, (London: Routledge).
- Zubaida, S. (2003) “Islam in Europe”, *Critical Quarterly*, 45 (1-2): 88-98.